

НАДДНІПРЯНСЬКА УКРАЇНА XVII–XVIII ст.: АСПЕКТИ ІСТОРІЇ КОЗАЦТВА

УДК 94 (477) «16»

В. С. Мороз

Національна спілка журналістів України, Дніпро, Україна

БУРЯ. ДРУГИЙ ШТУРМ КОДАКА

У статті вперше в українській історіографії зроблено аналіз вітчизняних і польських наративних і актових джерел (літописів, листів, щоденників і т. д.) про облогу і штурм козаками фортеці Кодак у червні-вересні 1648 р. Розглянуто методику і тактику ведення облоги та мінної війни (будівництво траншей, ходів сполучення, апрошів, мінних підкопів під бастиони і вали), боротьбу польського гарнізону із нападаючими. Визначено кількість артилерії Кодака і доля його гарнізону за польськими і українськими джерелами.

Ключові слова: К. Гродзицький, М. Нестеренко, штурм, облога, траншеї, мінні підкопи.

В. С. Мороз

Национальный союз журналистов Украины, Днепр, Украина

БУРЯ. ВТОРОЙ ШТУРМ КОДАКА

В статье впервые в украинской историографии проведен анализ отечественных и польских нарративных и актовых источников (летописей, писем, дневников и т. д.), об осаде и штурме казаками крепости Кодак в июне-сентябре 1648 г. Рассмотрены методика и тактика ведения осады и минной войны (строительство траншей, ходов сообщения, апрошей, минных подкопов под бастионы и валы), борьбу польского гарнизона с нападающими. Определено примерное количество артиллерии Кодака и судьба его гарнизона по польским и украинским источникам.

Ключові слова: К. Гродзицький, М. Нестеренко, штурм, облога, траншеї, мінні підкопи.

V. S. Moroz

National Union of Journalists of Ukraine, Dnipro, Ukraine

THE STORM. THE SECOND STORM OF KODAK FORTRESS

In this article for the first time in Ukrainian historical we had done analysis of both points national and Polish narrative and registry sources

including chronicles, letters, dairies etc, about Cossacks blockade and attack of Kodak fortress in June-September 1648.

We studied methodology and tactics of preparation of the blockade and minewarfare: this include construction of trenches, connection between trenches, approach trenches, mine tunnels under the both bastions and traverses. This war preparation of the Polish garrison in preparation for this assailants. We have determined the quantity of Kodak's artillery and the destination of the garrison of both Polish and Ukrainian sources.

Key words: K. Grodzcki, M. Nesterenko, the Storm, the blockade, the trenches, the mine tunnels.

Фортеця Кодак вже перебувала у фокусі досліджень цілого ряду знаних істориків. Достатньо згадати праці сучасних учених, таких як В. М. Заруба, Ю. А. Мицик, С. М. Плохій, В. А. Смолій, В. С. Степанков та ін. [11; 23; 26; 30]. Втім, останні місяці й дні існування Кодака ще окутані завісою таємничості та невідомості, що викликано браком достовірних джерел та літератури. Дослідникам доводилось користуватись переказами, легендами, деколи відверто фальсифікованими міфами без критичного їх розгляду на достовірність та співставлення із добре відомими фактами та ходом історичних подій. Використання польських нарративних джерел дозволило дещо прояснити картину. Метою даної статті є історична реконструкція на основі аналізу вітчизняних і польських нарративних й актових джерел (літописів, листів, щоденників і т. д.) облоги і штурму козаками фортеці Кодак у червні-вересні 1648 р.

То ж розглянемо події на фортеці Кодак зазначеного періоду. Губернатор фортеці К. Гродзицький ввів у фортеці сувору гарнізонну дисципліну. Про те, щоб спати вночі на валах, не було й мови. Перед заходом сонця сурмач грав «зорю». Єдині ворота із західної сторони фортеці закривались, після чого вже нікого не впускали і не випускали навіть у випадку крайньої потреби. Гарнізон був озброєний мушкетами і пильно ніс сторожу на високих валах. Вночі несення служби перевіряв дозор і часто комендант. Вартовий нікого до себе не підпускав. Прицілившись із мушкета, він вимагав від перевіряючих сказати пароль. Пильно охоронялися і підступи до фортеці. В її околицях стояла висока вежа під охороною 100 піхотинців і 10 вершників. Помітивши із висоти підозрілих, до них відразу ж відправляли кіннотників на розвідку і затримання язика [7, с. 412, 413].

Командний склад гарнізону був високопрофесійним, із великим бойовим досвідом, одержаним на полях Тридцятилітньої війни 1618–1648 рр. Так, губернатор Кшиштоф Гродзицький разом із братом Павлом служив у Голландії, добре освоїв артилерійську справу [22, с. 137]. Ці навички дуже йому знадобилися під час багатомісячного блокування і облоги (травень-вересень 1648 р.) фортеці пере-

важаючими силами козаків. З кінця травня – початку червня того ж року тут перебував Стефан Чарнецький (1599–1668) – радник Стефана Потоцького, сина великого коронного гетьмана [31, с. 105]. Згодом великий коронний гетьман і один із найкращих полководців Речі Посполитої.

Важкі умови несення прикордонної служби посеред необжитого степу призводили до втечі із Кодака. Так, у 1645 р. на Запорозьку Січ накивали п'ятами вахмістр Вітольд Юркевич і драгун Стефан Подобайло [21, с. 308]. В 1646 р. із Кодака втік рейтер Венцер Ротмайстер [26, с. 140], а в 1647 р. лейтенант Рудольф Бендікс, який через декілька років став полковником в армії Б. Хмельницького [22, с. 139].

У Кодаку в цей час служив знаменитий згодом в історії України майбутній вінницький (кальницький) полковник Іван Богун (?–1654). За свідченням Б. М. Флоря він перебував у фортеці як мінімум із 1641–1642 рр., одержуючи щорічно 30 злотих плати як і інша козацька старшина. Із Кодака він в 1643–1645 рр. очолював походи проти татар і московитів на Сіверський Донець, Міус, Поволжя і Мордву. В його загонах брали участь козаки із кодацької залози та різних міст Лівобережної України [32, с. 70–77]. Коли, куди і чому подівся І. Богун із Кодака приблизно після 1645 р. невідомо.

Побудова могутньої фортеці на Кодацькому порозі, розміщення залози на Микитинському Розі, Інгулі та Інгульці, пильний контроль за дорогами значною мірою приборкали запорозьке козацтво. Проте повністю взяти під контроль Запорозжя і витіснити звідти непокірних січовиків Польща не змогла. Козаки знаходили собі притулок на дніпровських уходах. Про це 19 вересня 1639 р. С. Конєцпольський писав королю [6, с. 29]. В. О. Голобуцький вважав, що польська залага стояла не в самій Січі, а біля острова Хортиці [5, с. 360]. Це ж підтверджують В. А. Смолій і В. С. Степанков [30, с. 70].

Запорозжці не корилися суворим заходам уряду про припинення морських походів. Більше того, роки після зведення Кодацької твердині були чи не найбагатшими на них за всю історію козацтва: в 1640, 1641, 1643, 1644, 1645 і 1646 рр. [29, с. 136; 18, с. 58].

Нам відомо лише про два походи у степ. Восени 1647 р. коронний хорунжий Олександр Конєцпольський, коронний стражник С. Лащ і

Іван Богун під Берестечком
"Іван Богун на переправі." Малюнок М.І. Івасюка.

декілька козацьких полковників дійшли до Бургунської переправи (нижче сучасної Каховки – В. М.). На лівий берег переправилась розвідка, яка виявила чималу татарську орду. Коли ж війська і собі перейшли на лівий берег, то вже нікого не застали. Повернулися з нічим назад. Затим на татарську сторону знову відправилися декілька полковників і ротмістрів. Їм пощастило захопити стада та до 30 чол. полонених. Розділивши здобич, повернулися правим берегом до Кодака [6, с. 25]. Тут служили родичі коронного хорунжого. Яків загинув у сутичці з татарами і Олександр [24, с. 32]. Скільки вони перебували у фортеці, невідомо. Трохи пізніше в тому ж жовтні 1647 р. відбувся похід із тринадцятим військом князя Я. Вишневецького, про це ми вже вели мову.

Тим часом Кодак жив напруженим життям. У ньому діяла «школа пехотная». Річ Посполита «захочет иметь и капитанов, и других офицеров брать желательнo с проведеніем с ними испытаний, чтобы они не только новые обычаи, но и старые, чему их научили, должны хорошо знать» [36, с. 15].

У жовтні 1647 р. в Кодаку стало відомо про загадкові приготування на Запорожжі і що «сотник Хмельницький бунтує козаків». Для перевірки цих даних К. Гродзицький направив ротмістра Радилінського з'ясувати ситуацію. Інформація підтвердилась [27, с. 109]. Губернатор подвоїв увагу і пильність, вислав шпигунів, намагався захопити язика і всі добуті дані про Запорожжя відправляв великому коронному гетьману в Черкаси. Гродзицький розгорнув енергійну діяльність щодо зміцнення захисту ввіреної йому фортеці [33, с. 88]. Гарнізон привели у стан підвищеної боєготовності. Чисельність його невідома. Є свідчення авторитетних спеціалістів, що напередодні Національної революції 1648–1676 рр. командування Речі Посполитою спрямувало в Кодак підкріплення [22, с. 139].

З перших днів повстання Кодак, як важливий польський стратегічний пункт на Запорожжі, був добре відомим орієнтиром у степах Наддніпрянщини. До нього була прикута увага повстанців та їх союзників. За домовленістю Б. Хмельницького і кримського хана про блокування доріг у лютому 1648 р. татари стояли на Очаківському шляху на правому березі Дніпра напроти Кодака [26, с. 110].

М. Потоцький покладав певні надії на гарнізон Кодака в придушенні повстання Б. Хмельницького на Запорожжі. 13 лютого 1648 р. він наказав канівському реєстровому полковнику виступити проти повстанців. На допомогу йому він надав Чигиринський і Переяславський полки, які мали «или поймать этого изменника, или же уничтожить». Їм виділяли на допомогу «200 драгун из Кодака, с которыми этого изменника и преследуйте. Не отступайте до тех пор, пока не схватите или не уничтожите» [8, с. 14, 15].

Розстаючись із Тугай-беєм, Б. Хмельницький просив його пильнувати шлях від Чигирини і Перевалочної до Січі та затримувати всіх, хто йшов із Запорозжя в місто. Затримані розповіли про маршрути польських військ водою Дніпра до Кодака і суходолом Микитинським шляхом на Січ [3, с. 60]. Повстанці вирішили скористатися стратегічною помилкою ворога і розбити його по частинах.

Коли ж гетьман вирушив із Січі на чолі 8-тисячного запорізького війська? Більшість дослідників дотримується поданої в літопису С. В. Величка дати 22 квітня 1648 р. (М. І. Костомаров [15, с. 202], Д. І. Яворницький [33, с. 158], М. М. Аркас [2, с. 175], А. Ф. Кашенко [13, с. 144], В. О. Голобуцький [5, с. 367], В. Замлинський [10, с. 169] та ін.). Сучасний дніпровський історик козацтва І. С. Стороженко називає 27 квітня [31, с. 14], а київський дослідник Наталія Яковенко – нейтральну дату – «наприкінці квітня», по суті повторюючи дату попередників [34, с. 322].

Б. Хмельницький на чолі восьмитисячного війська залишив Січ і форсованим маршем Микитинським шляхом виступив назустріч Станіславу Потоцькому [31, с. 114]. Кодак залишився у стороні від бойових дій. Вірніше, активних бойових дій.

Проте Кодак усе ж продовжував відігравати надзвичайно важливу роль польського військового плацдарму на початковій стадії Національної революції 1648–1676 рр. Наприкінці дня 27 квітня 1648 р. польська флотилія із реєстровими козаками близько 3 тис. чол. і частиною жовнірів на чолі із Барабашем [4, с. 142], за версією І. С. Стороженка, прибули до Кодака. Протягом наступного дня реєстровці готувалися до переправи через пороги, узгоджували свій рух

із загоном Потоцького, який рухався суходолом. К. Гродзицький надав флотилії зі свого арсеналу мортиру для ведення навісного вогню, гармашів і боезапас [31, с. 111]. Зранку 29 квітня флотилія стала долати пороги. 4 травня реєстрові повстали: вбили полонізовану старшину і обрали старшим Филона Джалалія.

9 травня 1648 р. К. Гродзицький повідомив великому коронному гетьману страшну новину: «4 травня біля Кам'яного Затону все запорозьке військо, яке йшло водою, збунтувалося і побило полковників і всю старшину... Сьогодні о першій годині ночі прибігли до мене два мої поранені мушкетери, яких я послав туди з мортирою і гранатами. Все там пропало – і найкращий пушкар, а ці речі були б нам дуже потрібні» [14, с. 22, 23]. На раді вирішили йти на Кодак.

Повстанці стали повертатися вверх Дніпром, долаючи пороги. Повстання начебто відбулося біля Кам'яного Затону, біля лівого берега Дніпра напроти сучасного Нікополя. Десь 6–8 травня 1648 р. флотилія пройшла мимо Кодака.

Як вони могли це зробити, не зупинитись і не доповісти про результати походу на Січ і ситуацію на Запорозжжі губернатору краю і коменданту фортеці в тривожний військовий час? Як можна було не запідозрити лихе, коли на човнах вже не було добре знаної К. Гродзицьким польської шляхти, реєстрової старшини, вбитої козаками? Флотилія не зупинилась? Чому це не заставили зробити гармати з бастионів фортеці? Чи флотилія реєстровців тут не проходила і названі події відбувалися під другим Кам'яним Затonom на території с. Мишурин Ріг Верхньодніпровського району Дніпропетровської області? [12, с. 208]. Як про це свідчать практично всі дослідники? Це запитання, на які поки що немає відповіді.

16 травня 1648 р. поляки були розгромлені на Жовтих Водах на території сучасного П'ятихатського району Дніпропетровської області. Військовий історик, випускник Миколаївської Академії Генерального Штабу Всеволод Порфірович Коховський (1835–1891) вивчав війни Б. Хмельницького. Генерал–лейтенант дійшов до дуже важливого, сьогодні, на жаль, забутого, висновку: «В это время в Западной Европе придавали огромное значение крепостям и, без сомнения, ни один из тогдашних полководцев не оставил бы Кодак без обложения. Наполеон первый, благодаря своим решительным действиям, начал обходить крепости» [17, с. 148]. Військовий геній українського козака Б. Хмельницького більш як на 150 років випередив одного із самих знаменитих полководців світу!

Блискуча перемога під Жовтими Водами сприяла виникненню і поширенню чуток про взяття повстанцями Кодака і знищення залоги. Це були тільки чулки. Фортеця буде залишатися неприступною принаймі чотири з половиною місяці. Простоявши три дні з Тугай-беєм

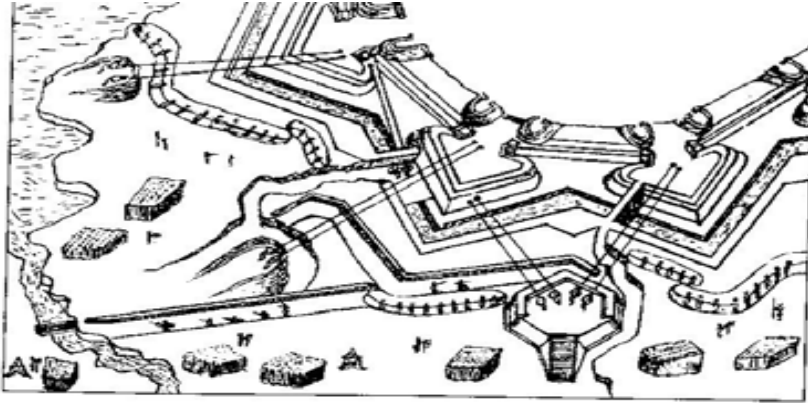
на Жовтих Водах, «Хмельницький вирушив з головною частиною військ та татарами під Корсунь... віддав розпорядження ніжинському полковнику Прокопу Шумейку вирушити під Кодак» [26, с. 111]. Коли це могло статися? Розгром поляків під Корсунем відбувся 26 травня 1648 р. Отже, козаки могли прибути під Кодак десь наприкінці травня начебто не штурмувати фортецю, а тільки щільно ізолувати. Це заперечує найдостовірніший Літопис Самовидця. Цю подію він відносить до 1648 р., не вказуючи місяця: «Того ж року по расказанню гетмана Хмельницького полк Ніжинській ходил доставати Кодака, и идучи ку Дніпру, чинил великіє кривди людям. Где люде, розуміючи оних за військо литовское, и якобы то он идут на оборону Кодака, а не доставати, и несподіване напавши, нікоторіє сотні погромили в Рашевці за Комишним. Але зась скупившись тот полк у Максимовці над Дніпром, тое військо разбили, же мало которій з їх увойшол, и переправивши Дніпр, потягнули под. Кодак» [20, с. 54]. З тексту літопису виходить, що полк йшов із Лівобережжя. Микола Іванович Костомаров свідчить, що це відбулося в травні 1648 р. [15, с. 253].

Що ж являв собою Ніжинський полк у кількісному відношенні? Напередодні 1648 р. кожен із шести реєстрових полків налічував тисячу чоловік. Під час Визвольної війни особовий склад полків зріс удвічі, а деякий набагато більше. Так, Ніжинський збільшився до майже 12 тис. (11945 чол.) [18, с. 222].

Про хід облоги і штурм Кодака відомо дуже мало. Проте важко допустити, що збуджені радісною звісткою про перемоги під Жовтими Водами і Корсунем козаки спокійно поглядали на вали фортеці, обмежившись добровільною, не вдячною роллю спостерігача. З великою мірою вірогідності можна здогадатися, що вони кинулись на штурм. Нищівний вогонь із гармат і мушкетів привів до великих втрат.

Довелося відійти із зони вогню ворожої артилерії, яка сягала 280–390 м [19, с. 148]. За свідченням знавця історії військового мистецтва професора генерал-майора Є. А. Разіна ядра долітали на 500 м. Мушкет стріляв на 200–300 м. На такій відстані куля пробивала наскрізь самі важкі лати. Проведення штурму вимагало наявності великих сил і вело до значних втрат атакуючими. Козаки перейшли до правильної облоги могутнього Кодака.

Середньовічні методи облоги фортець були добре відомі дніпровським лицарям. Вони набралися бойового досвіду в чисельних війнах Польщі з її сусідами. Були серед них й учасники Тридцятилітньої війни 1618–1648 рр. Облога хоч і не вимагала таких великих витрат сил і засобів, як штурм, проте несла в собі чимало інших загроз і не тільки у витраті часу. Довге перебування великої кількості людей на обмеженій площі неминуче вело до виникнення гострих інфекційних

Саперні роботи при штурмі фортеці. Малюнок, поч. XVII ст.

Позначення на малюнку: А — обложена фортеця; В — міст через річку, від якого починаються саперні роботи; С—D — перший шанець (рів з земляним валом), збудований для прикриття війська, що наближається до фортеці; Е—F — другий шанець; G — паріжчик бастиону; Е—H — третій шанець; I—K — допоміжний шанець, збудований для захисту атакуючих від флангового обстрілу; L, M, N — батареї, що обстрілюють фортецю і захищають саперів; Р — батарея, встановлена у засипаному рові, що веде вогонь по бастиону Q; R — насип, збудований для безпосередньої атаки бастиону S.

хвороб і значної смертності. Тому облога чередувалася із штурмами. Останній був необхідний для підняття морального козацького духу. Після довгого копирсання в землі їм було необхідно дати можливість ще раз поспробувати щастя у звияжному бою.

На перше місце виходить праця саперів. Козаки перш за все звели навколо Кодака на безпечній відстані від ворожої артилерії – мінімум за 500 м – контрвал [28, с. 583]. Фортецю оточив у вигляді підкови суцільний рів з насипаним спереду земляним валом-бруствером для захисту від обстрілу обложеного польського гарнізону. Четвертою стороною слугував стрімкий скелястий правий берег Дніпра.

Розпочалася інженерна атака, яка через великий обсяг земляних робіт просувалася дуже повільно. Навпроти бастионів спочатку закладалися траншеї. Вони слугували ходами сполучення, але не призначалися для відбиття вилазок із фортеці. Наступним етапом облоги Кодака стало риття козаками апрошів чи підступів у вигляді продовгуватих ровів із бруствером. Вони з'єднували траншеї і слугували ходами сполучення зигзагоподібної форми, щоб унеможливити нападаючих від прицільного обстрілу із фортеці. По мірі наближення до Кодака коліно зигзагів скорочувалось. Під захистом цих апрошів козаки наближались до укріплення, залишаючись недоступними для вогню польського гарнізону.

Наблизившись таким чином до фортеці, козаки приступили до третього, найважливішого етапу облоги – риттю підкопів під bastiони й вали Кодака. Розпочиналися вони з поля, за межею досягнення артилерійського обстрілу обложених поляків. Ішли вони прямолінійно, або ж мали ламану лінію, щоб уберегти саперів від можливої ворожої міни – вибухової хвилі контрміни [19, с. 149].

Мінні галереї чи підкопи велись щонайменше з двох різних сторін, щоб відволікти увагу поляків і не дати їм зосередитись. Підлогу, стіни, стелю підкопу укріплювали товстими дубовими дошками, щоб він не обвалювався. На малюнку XVII ст. подвійними паралельними пунктирними лініями показано bastiон, який планували підірвати. На територію фортеці прокладають підкоп. У кінці підземного ходу склали діжки із порохом, позначені на малюнку білими кружечками. До них приєднували довгий гніт, який тягнувся до виходу із галереї. Підкопи мали криволінійну (праворуч на схемі), або ж ламану лінію. Їхнє завдання – захистити мінерів від вибухової хвилі. В разі виконання всіх підготовчих робіт гніт запалювали.

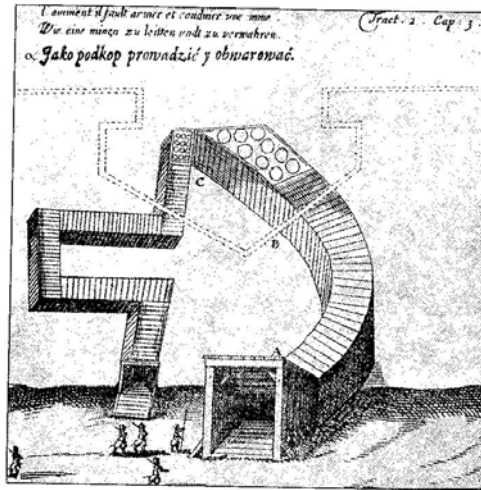

Схема мінних галереї. Малюнок, XVII ст.

Глибину залягання підземного ходу від поверхні землі і кількість закладених діжок пороху визначали на око, виходячи із власного досвіду. То ж не завжди вибух давав бажані результати, оскільки важко було розрахувати довжину галереї і чи досягла вона до валу чи bastiону. До того ж обложені теж не сиділи склавши руки. Чутко дослуховуючись до звуків підземних робіт, вони визначали приблизний напрям і глибину, закладаючи контрміну із незначної кількості вибухівки. Вона знищувала міну, саперів і засипала підкоп – тунель. Це була тривала і марудна робота.

Саперні роботи і довготривала облога часто переходили в запеклі штурми. Результатів вони не давали [23, с. 394]. Відомості про це дуже бідні й походять тільки від польської сторони. Про один із них залишив свідчення захисник фортеці шляхтич Марко Собеський, ро-

дич майбутнього польського короля і полководця Яна III Собеського (1674–1796) [22, с. 139], посланець К. Гродзицького до польського Яна II Казимира (1609–1672). Як він зумів вийти із щільно обложеного замку, пройти непоміченим через суцільний козацький табір? Мабуть, через підземний хід. Відомо, що він починався із криниці у фортеці.

20 липня 1648 р. М. Собеський «прибув у Варшаву з деякими секретними даними із Кодака» [8, с. 84]. Щоб не збитися з дороги, він «змушений був їхати через табір Хмельницького і той затримав мене на п'ять днів, радячись в цей час зі старшиною свого війська відпустити мене чи ні» [8, с. 85]. Саме в цей час у Варшаві перебували козацькі послы. Щоб не наражати їх на небезпеку, гетьман відпустив втікача із Кодака.

Зрозуміло, що польський посланець був негайно допитаний. Дізнавшись про хід облоги і стан обложених безпосередньо із уст учасника, Б. Хмельницький мав внести якісь корективи і дати відповідні розпорядження своїм військам. Незадоволений безрезультатною облогою, він направив підкріплення. Українського гетьмана цікавили моральний стан захисників Кодака, запаси продовольства, втрати вбитими і пораненими.

Які «секретні дані» він віз королю, нам невідомо. Достеменно знаємо про інше. Собеський коментує хід облоги. 31 серпня 1648 р. він свідчив: «Хмельницький послав добувати Кодак. На місці залишилося 4 тисячі. Зараз знову послав 3 полки» [8, с. 85]. Для нас дуже важливо: про які саме події він говорить. Коли це відбулося – в час його перебування на валах фортеці, коли він був учасником і очевидцем подій, чи у вересні 1648 р., перебуваючи в лавах польської армії і повторюючи чутки? Відповіді немає. Із «Короткої реляції» захисників Кодака Анджея Буженського і Олександра Вишинського бачимо: «тисяча своєвільників напала посеред білого дня на Кодак і 120 наших знищила, їх до 60 з лишнім» [8, с. 206]. Деталі цього епізоду невідомі.

За свідченнями джерел блокування і облога Кодака подається порізно: від кількох тижнів до кількох місяців [16, с. 66]. Сучасні авторитетні українські історики, за винятком деяких деталей, твердять про тривалий термін облоги. Так, С. М. Плохій пише: «Вирушивши з головною частиною військ та татарами під Корсунь, Хмельницький віддав розпорядження ніжинському полковнику Прокопу Шумейку вирушати під Кодак» [26, с. 111], тобто десь числа 19–20 травня 1648 р. після перемоги на Жовтих Водах. Ю. А. Мицик зазначає: «Облогу Кодака українські війська почали невдовзі після перемоги у Корсунській битві 1648 р.» [23, с. 394]. «Козацька мати» О. М. Апанович (1919–2000): «Поляки володіли Кодаком до 1648 р. У травні цього

**Кодак зі сторони Дніпра. Худ. В. В. Панченко.
Із фондів Старокодацького краєзнавчого музею**

року за наказом Богдана Хмельницького козаки-повстанці підступили до фортеці» [1, с. 295].

Гарнізон фортеці становив 1000 осіб [23, с. 394], який успішно відбивав всі козацькі штурми. Цьому значною мірою сприяли могутні фортифікаційні споруди, потужна артилерія на валах, добре вимуштровані та дисципліновані вояки із багатим бойовим досвідом. Вони не тільки вперто оборонялися, а й відчайдушно контратакували шляхом енергійних вилазок із фортеці.

Організатором і їх натхненником був майор Юзеф Лончинський – яскраво-легендарна постать. Він учасник війни з Московією 1633–1634 рр. і з козаками 1637–1638 рр., під час однієї вилазки був важко поранений, втратив руку, потрапив у полон, зумів втекти і повернутись у Кодак. Після здачі фортеці знову опинився в полоні, із якого звільнився разом із Гродзицьким і Гарненьким у 1650 р. після Зборівського миру [38, с. 26]. У подальшому він продовжив військову службу, став генералом. Великий коронний гетьман, з 1674 р. польський король Ян Собеський дуже цінував Лончинського, гостював в його маєтку [9, с. 455, 496].

Тим часом на Кодаку тривали облогові мінні роботи. Про таку тактику повстанців свідчить сучасний польський історик Вавжинець – Ян Рудавський (1617–1674) у першому томі «Історії Польщі від смерті Владислава 4 до Оливського миру у дев'яти книгах». На це свідчення посилається М. І. Костомаров (1817–1885) [15, с. 254] та сучасні історики С. Кот [16, с. 66], О. М. Апанович [1, с. 295] та ін.

Однак на фортеці танули ряди захисників, запаси продовольства, пороху, ядер і куль. Про надходження підкріплень, харчів і боеприпасів не могло бути й мови через щільну облогу. Гарнізон гнітила повна ізоляція від зовнішнього світу. І тільки переконавшись у повній безнадійності свого становища, вичерпавши всі матеріальні ресурси і зрозумівши безперспективність подальшого противу, Гродзицький наприкінці вересня 1648 р. вступає в переговори з козаками про здачу – не капітуляцію – на почесних умовах [25, с. 18; 8, с. 154]. Що це було саме так свідчать виявлені М. Дубецьким в архіві Ягелонської бібліотеки акт здачі фортеці і текст присяги М. Нестеренка.

Ці документи були вперше опубліковані дослідником у 1900 р. в другому виданні його монографії «Кудак, прикордонна фортеця і її околиці» [9, с. 453–454]. Він же стверджував, що «Вождь козаків Нестеренко, бачачи, що силою взяти фортецю не може, послав парламентарів до Гродзинського, пропонуючи здати Кодак на почесних умовах. Залозі обіцялося збереження життя і не віддавати її в ясир татарам» [9, с. 446]. Тим часом відбулося декілька підривів мін. Могутні вали і бастіони постраждали мало. 28 вересня губернатор виробляє умови здачі залози [27, с. 123].

В останні дні існування Кодак мав на озброєнні 13 гармат. Цією цифрою аж ніяк не вичерпується їх кількість на валах фортеці. Відомо, що Гродзицький виділив реєстровцям мортиру з боезапасом і найкращих пушкарів [14, с. 22, 23]. Перебуваючи в Катеринославі на засланні, М. Дубецький, оглядаючи в 1874 р. Кодак, свідчив: «Серед валів Кодака випадково знайшли закопані і забиті цвяхами польські гармати» [9, с. 450]. Їх кількість історик не називає. За його словами кодацькі гармати були у зібранні О. М. Поля [9, с. 450]. Риючи фундамент у с. Старі Кодаки, натрапили на частину гармати великого калібру, яку придбав Катеринославський обласний музей імені О. М. Поля. Про це повідомляє під номером 507 «Каталог Катеринославського обласного музею шимени А. Н. Поля». – (Катеринослав: Тип. губ. земства, 1905. – С. 88).

Залишивши переможцям артилерію, поляки 2 жовтня 1648 р. під барабанний бій з розгорнутими знаменами у всеозброєнні із запаленими фітілями для мушкетів виходили із єдиних західних воріт [8, с. 154]. Коли ще і де так залишали фортецю ворогу переможеною? Згідно «умов, на яких польський гарнізон під команду полковника К. Гродзицького здав фортецю Кодак українському війську», «Максим Нестеренко, полковник, присланный от п. гетмана и всего Войска е.к.м. Яско Волченко, полковники, а также все сотники, есаулы, атаманы и вся чернь поклялись каждый в отдельности на Евангелии перед распятием при попе, по тексту, нами переданному, в том, что все условия будут соблюдены» [8, с. 154].

Правда, дивні, точніше фантастичні, умови здачі фортеці переможеними переможцям? Це ще більше переконає, що Кодак не був взятий штурмом – силою зброї – після підриву валів і бастионів. Переможені диктували переможцям свої умови: дати полякам у заложники чотирьох козацьких старшин, яких вони самі виберуть, повернути всіх захоплених коней і необхідну їх кількість продати за справедливою ціною, доставляти продовольство, захищати полонених під час руху від всіх нападів. Гарнізону гарантувався безпечний вихід воїнів, жінок і дітей, офіцерів, всіх ксьондзів з майном, вивезення тіла смертельно пораненого під Жовтими Водами командуючого польськими військами Стефана Потоцького.

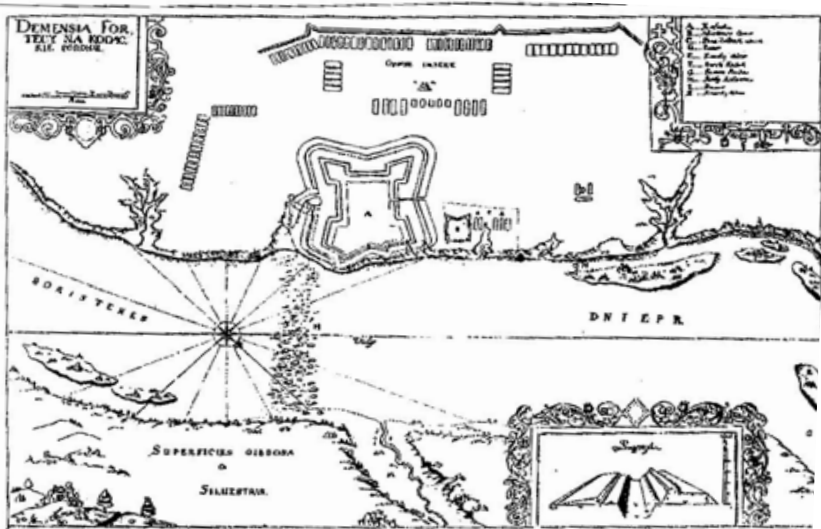
На вимогу полонених М. Нестеренко відправив з-під Кодака полки П. Шумейка і Я. Волченка, а сам із 200 козаками залишився для супроводу поляків. Чому козаки прийняли такі принизливі умови здачі? Як можна розцінити присягу М. Нестеренка? Що змусило її давати? Виконуючи наказ Б. Хмельницького, «Клянусь г. Богу Всемогущему, во святой Троице единому, пречистой Богородице и всем святым, как словом, так и сердцем, что всех вышеупомянутых людей обязуюсь со всем их имуществом довести на место целыми и здоровыми, и беру их на совесть, как мою собственную, так и всего Войска е.к.м. Запорожского и под клятвою обещаю защищать их как от своих войск, так и от татарских, степовиков, крестьян и всякой своевольной толпы, никуда не удаляться от них, все эти условия выполнять» [8, с. 156].

Далі ще важливіше: «Если я присягнул бы ложно и несправедливо, пусть г. Бог пошлёт на меня и на всё войско все бедствия от Старого и Нового завета, пусть земля со мной и всем войском провалится, пусть, наконец, Бог меня на жене и на детях моих до третьего поколения накажет и душу мою пошлёт на вечное наказание» [8, с. 156].

Умови здачі Кодака підписані 1 жовтня 1648 р. 2 жовтня опустився підйомний міст. Із тисячного гарнізону живих залишилося лише 120 чоловік, тобто лише кожен десятий. Це підтверджує величезні втрати, які несли захисники. Згідно з військовими канонами, атакуючі несуть втрати в 3-5 разів більші, ніж ті, що обороняються. Де ж хоронили полеглих? Зрозуміло, що поляки в самій фортеці, а козаки – вище свого табору, зі сторони степу. «Коротка реляція про відступ із Кодака та втрати полка» свідчать: обоз йшов вздовж правого берега Дніпра через майбутні Дійовку, Сухачівку, Дніпродзержинськ, Верхньодніпровськ, Мишуриг аж до Крилова [8, с. 205]. Під приводом більш зручного прохарчування гарнізон розділили на три частини. Одна пішла в Чигирин, друга – у Воронівку, третя – в Крилов.

20 жовтня 1648 р. розпочалася жорстока розправа місцевого населення над розділеним гарнізоном. Врятувалися біля 50 чоловік втечею при допомозі комісарів, які в лютому прибули в Переяслав для

переговорів з Б. Хмельницьким про перемир'я [8, с. 207]. К. Гродзицький вцілів.

План Кодацької фортеці Ф. Гетманца

11 лютого 1649 р. керівник посольства – брацлавський воєвода А. Кисіль писав польському королю Яну Казимиру про останні події на Україні, зокрема, і про долю залишеного Кодака: «Ян Потоцький, Чарнецький, Гродзицький, П. Томисковський, ще в неволі...Кодак пустує. Гармати, які кращі, частково вивезли в Чигирин, частково в Переяслав» [8, с. 204]. За свідченням Ю. А. Мицика К. Гродзицький визволений за умовами Зборівського миру 1649 р. В 1651 р. ми бачимо його в чині майора на чолі 300 чол. німецької піхоти під Берестечком [8, с. 204]. Вцілів після страшного розгрому поляків під Батогом влітку 1652 р. Тоді ж став кам'янецьким каштеляном. У 1655 р. він обороняв Львів від козацьких військ, брав участь в облозі Торуні, де засіли шведи. Подальша доля його невідома.

Літопис Самовидця про долю кодацьких бранців повідомляв так: «... усіх жолнірів с Кодаку спровадили в цілості до Чигирина, і там чигиринці оних пожаювали (пограбували – В. М.), а коменданта узяли за сторожу» [20, с. 54].

Чи залишилися бодай якісь сліди від підземних мінних галерей? Пройшло ж майже 370 років. На північно-східному краю старого кладовища у напрямку фортеці добре помітні раною весною три довгі заглибини-ривчаки, які йдуть паралельно вниз до Кодака. Що це?

Ймовірно, це просідання ґрунту на місці підземної галереї. Ще одна таємнича споруда пролягає під землею і спускається вздовж основної асфальтової дороги вниз. Зліва від траси розташоване старовинне кладовище. Справа від дороги перпендикулярно до неї пролягають вулиці Гагаріна і Осипенко. На них у двох місцях виявлені провали. В одне після поливу провалилася абрикоса. В другому випадку при копанні зливної ями нашттовхнулися на тунель. Залишки його в 2013 р. виявили напроти південно-східного бастиону. Що це – залишки мінних галерей чи підземного ходу? Відповіді немає. Місцеві жителі розповідають, що після сильних дощів під валами виявили підземні ходи, які ніхто не досліджував. З часом вони засипались і замулювались.

Облога Кодака стала фатальною для Слободи із 60 будинків, яка розміщувалася під валами [7, с. 412; 39, с. 80] зі сторони степу. Вона опинилася між молотом і на ковальнею, під вогнем обох ворожих сторін. Таке становище тривало недовго. За канонами війни ніщо не повинно закривати ворожі позиції. Безіменне поселення знищили. Його мешканці влітку 1648 р. піднялись вище по Дніпру і заснували нове поселення. На згадку про покинуте його назвали Новим Кодаком.

Бібліографічні посилання

1. Апанович О. М. Кодак фортеця / О. М. Апанович // Козацька енциклопедія для юнацтва. – К., 2009.
2. Аркас М. М. Історія України-Русі / М. М. Аркас. – К., 1990.
3. Величко С. В. Літопис / С. В. Величко. – К., 1991. – Т. 1.
4. Голобуцький В. О. Гомін, гомін по діброві / В. О. Голобуцький. – Д., 2000.
5. Голобуцький В. О. Запорозьке козацтво / В. О. Голобуцький. – К., 1994.
6. Грушевський М. С. Історія України-Русі: в 11 т., 12 кн. / М. С. Грушевський. – К., 1995. – Т. 8. – Ч. 2.
7. Дневник Богуслава Машкевича // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. – К., 1896.
8. Документы об Освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг. – К., 1965.
9. Дубецкий М. Кодак. Пограничная крепость и её окрестности / М. Дубецкий // Летопись Екатеринославской учёной архивной комиссии. – Д., 2015. – Вип. 2.
10. Замлинський В. Богдан Хмельницький / В. Замлинський // Історія України в особах 9–17 ст. – К., 1993.
11. Заруба В. М. Кодак. Нариси історії фортеці / В. М. Заруба. – Д., 2004.
12. Історія міст і сіл УРСР: у 26 т. Дніпропетровська область. – К., 1967.
13. Кашенко А. Ф. Оповідання про славне Військо Запорозьке Низове / А. Ф. Кашенко. – Д., 2001.
14. Копия письма Пана Гродзицкого, губернатора Койдацкого к его Милости, Пану Кастеляну Краковскому от 9 мая из Койдака / К. Гродзицкий // Памятники, изданные временной комиссией для разбора древних актов высочайше

учрежденной при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – К., 1845. – Т.1. – Отд. 3. – Док. № 5.

15. **Костомаров М. І.** Богдан Хмельницький / М. І. Костомаров. – Д., 2004.

16. Кот С. Кодак: слава минувшина, сумне сьогодення / С. Кот // Наука і суспільство. – 1993. – № 5–6.

17. **Коховский В. П.** Опыт изучения войн Богдана Хмельницкого / В. П. Коховский. – М., 1862.

18. **Крип'якевич І. П.** Богдан Хмельницький / І. П. Крип'якевич. – К., 1954.

19. **Липа К.** Під захистом мурів / З історії української фортифікації 10–17 ст. / К. Липа. – К., 2008.

20. Літопис Самовидця. – К., 1971.

21. **Мицик Ю. А.** Подобайло Стефан Данилович / Ю. А. Мицик // Енциклопедія історії України. – К., 2011. – Т. 8.

22. **Мицик Ю. А.** Козацький край. Нариси з історії Дніпропетровщини 15–18 ст. / Ю. А. Мицик. – Д., 1997.

23. **Мицик Ю. А.** Кодацька облога 1648 // Ю. А. Мицик // Енцикл. історії України. – К., 2007. – Т. 4.

24. **Молчановский Н. В.** Рецензия на книгу М. Дубецкого «Приграничная крепость Кудак и её окрестности» / Н. В. Молчановский // Киевская старина. – К., 1906. – № 10.

25. **Мороз В. С.** А так ли это было в Старых Кайдаках / В. С. Мороз // Г. И Гуляев, В. И. Большаков, В. С. Мороз. Очерки истории Екатеринослава: в 2 кн. – Д., 2007. – Кн. 1.

26. **Плохій С. М.** Кодацька фортеця / С. М. Плохій, А. М. Ковальов // Тії слави козацької повік не забудем. – Дніпропетровськ, 1989.

27. **Пущенко С.** Загибель Кодака / С. Пущенко // Дзвін, 1991. – № 2.

28. **Разин Е. А.** История военного искусства. Военное искусство феодального периода войны / Е. А. Разин. – М., 1957. – Т. 2.

29. **Сергійчук В. І.** Іменем Війська Запорозького. / В. І. Сергійчук. – К., 1991.

30. **Смолій В. А.** Богдан Хмельницький. Соціально–політичний портрет / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К., 1993.

31. **Стороженко І. С.** Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини 17 ст. / І. С. Стороженко. – Д., 1996. – Кн. 1.

32. **Флоря Б. М.** Молоді роки Івана Богуна / Б. М. Флоря // Україна в минулому. – К.; Л., 1992. – Вип. 2.

33. **Яворницький Д. І.** Історія запорізьких козаків. / Д. І. Яворницький. – Л., 1991. – Т. 2.

34. **Яковенко Н.** Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / Н. Яковенко. – К., 2006.

35. **Dubiecki M.** Kudak, twierdza kresawa I jej okolice. Monografia historyczna / M. Dubiecki. – Krakow, 1879.

36. **Dubiecki M.** Kudak, twierdza kresawa I jej okolice / M. Dubiecki. – Warszawa, 1920.

37. **Dubiecki M.** Dzisijsz u Kudak// Va kresach I za kresami / M. Dubiecki. Wspomi I nia I szkice. – Kijow, 1914. – С. 227–241.

38. **Czolowski A.** Kudak. Przyczynki do zalozenia I upadku twierdzy. Z mapa I planem/ A. Czolowski. – Lwow, 1926.

Надійшла до редколегії 23.07.2016